

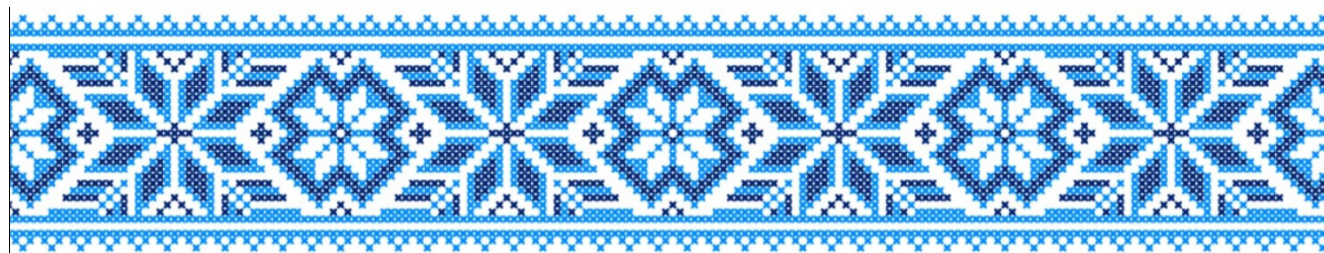
З казкай па жыцці: шляхам страт і набыткаў

Таццяна Валодзіна,
загадчык аддзела
фалькларыстыкі і культуры
славянскіх народаў Цэнтра
даследаванняў беларускай
культуры, мовы і літаратуры
НАН Беларусі, доктар
філалагічных навук, прафесар

Казка – важкі складнік духоўнай культуры чалавецтва і, магчыма, самая ўстойлівая форма яе трансляцыі. Твор гэтага старажытнага жанру звяртаецца да сучасніка моваю алегорыі, сімвалаў і метафар, каб пераказаць гісторыю чалавечага роду, патлумачыць архетыпы і прыадкрыць структуры падсвядомага. Гэта адна з самых архаічных і ў той жа час высокаразвітых формаў народнай мастацкай культуры. Нават у эру скаронага космасу і адкрытага атама людзям не ўдаецца жыць у цалкам рацыяналізаваным свеце. Факт існавання казкі як важнага механізму далучэння да культуры і чалавечых каштоўнасцяў сведчыць аб вельмі аб'ёмнай сферы, што ляжыць «па-за рацыянальным», запайняючы абшары духоўнага.

Увага слухачоў і затым чытачоў да казкі трывае стагоддзямі, у апошнія з якіх яна стала адным з аб'ектаў даследавання самых розных галінаў навукі. Беларускае казказнаўства прайшло свой шлях развіцця перадусім у рэчышчы ўсходнееўрапейскай гуманітарыстыкі. Але першыя этапы запісу беларускіх чароўных твораў паўтаралі лёс самой краіны – занатаваныя адукаванымі палякамі і пераказаныя па-польску атрымлівалі цэтлік польскіх, рускімі збіральнікамі – перакачавалі ў зборнікі з назваў «Русские народные сказки». Першыя запісы пачатку XIX ст. пад сцягам рамантычнага апаэтызавання даўніны паказалі адукаванаму свету багацце і гуманістычны патэнцыял народнай казкі. У першым сшытку другой часткі Чачотавага

рукапіснага зборніка адшуканыя беларуска-польскія «канспекты» народных казак. Гэта – ці не найранейшыя вядомыя сёння запісаныя ўзоры жанру, у чым і палягае іх галоўная, перадусім гістарычная каштоўнасць [1].

З найбольш значных збораў варта адзначыць зборнікі Е. Раманава, У. Дабравольскага, М. Доўнар-Запольскага, М. Федароўскага, А. Сержпутоўскага.

Казкай захапляюцца не толькі нарадазнаўцы, але і літаратары і нават філосафы. Своеасаблівай «літаратурнай сублімацыяй», мастацкай «рэмінісцэнцыяй» карнавалу назваў народную казку выбітны беларускі мыслер Уладзімір Конан [2]. Сапраўды, у яе магічным свеце святкуе перамогу справядлівасць, усенародная праўда, багатыя і бедныя, «разумныя» і «дурны» мяняюцца сваімі месцамі. Усё афіцыйна высокае, страшнае, нават смерць, набывае гратэскава-камічны воблік. Урэшце, травестуюцца нават універсальныя формы і заканамернасці матэрыяльнага быцця, якія ў рэальным свеце жорстка дэтэрмінуюць чалавека, ігнаруюць яго высокія духоўныя памкненні, прыраўноўваюць яго да звычайнай прыроднай з’явы. Казачны герой лёгка і свабодца пераадольвае вялізныя прасторы, пранікае ў трансцэндэнтны, «той свет», у «іншабыццё», зніжае велізарнае да мізэрна малага. Казачны герой як бы «вызвалецца» ад універсальнага дэтэрмінізму эмпірычнага быцця, пераходзіць з царства неабходнасці ў царства абсалютнай свабоды і татальнай «перамогі» над матэрыяльнасцю. Вечным і нязменным у гэтым свеце застаюцца толькі найважнейшыя выявы чалавечага духу – маральныя (ці антымаральныя) устаноўкі, злая ці добрая воля.

Ідэалізацыя людскіх магчымасцяў і карнавалізацыя сацыяльна-роднага фону – вось два полюсы фальклорнай канцэпцыі быцця, шырока прадстаўленыя ў беларускіх казках.

Казка нясе ў сабе не толькі безліч эстэтычных каштоўнасцяў ды апявае сілу, адвагу, але і прасякнута базавай арыентацыяй на дабро. Адмысловым чынам сутыкнуўшы два светы – добра і зла, гэты твор не ў дэкларатыўнай форме, але іншасказальна абгрунтоўвае правільны выбар. Выразна праводзіцца ідэя асуджэння негатыўных памкненняў герояў і сцвярджаецца ў пэўненасць у перамозе над злом, падманам, прагнасцю, ліслівасцю і несправядлівасцю. І ў той жа час казка, здаецца, менш за ўсё зразумета сучаснасцю. Надзвычай жывучымі аказаліся перажыткі «міфалагічнай школы», дапоўненыя «сацыялагічнымі», «філасофскімі» і «атэістычнымі» спрашчэннямі. Асобныя даследчыкі паспяхаліся спісаць яе ў «дзіцячы» фальклор. Вульгарна-сацыялагічнае вытлумачэнне казкі, характэрнае для шэрагу савецкіх даследаванняў, актуалізавала адно сацыяльную несправядлівасць і зводзіла мараль казкі да трыумфу селяніна над эксплуатацямі.

Калі звернемся да навуковага поля агляду прыроды казкі, наогул заўважная перавага агульных палажэнняў накшталт штампай «казка вучыць адрозніваць добрае і благое» ва ўстойлівай тэндэнцыі да пошукаў маралі ў псіхалага-педагагічным кантэксце, што, бывае, надта азадачвае пры чытанні канкрэтных казак. Сапраўды, шэраг аўтэнтычных казак, не апрацаваных для шырокага чытача, змяшчае даволі жорсткія і натуралістычныя падрабязнасці, як прыкладам: брат, паслухаўшы

жончын паклёп, адсякае сястры рукі; тры сястрычкі ідуць па ягады, дзве спяць пад кусцікам, а затым забіваюць меншую, якая шчыранька збірала; дзед слухае новую жонку і вязе родную дачку ў лес на верную смерць... І такія прыклады можна множыць. Даследчыкі звычайна абыходзяць гэтыя матывы, акцэнтуючы толькі фінал, у якім перамога насамрэч адводзіцца пакутнікам. Але такая гіпербалізацыя жорсткасці яшчэ чакае свайго вытлумачэння, і не толькі з пункту гледжання этнапсіхалогіі.

Пераважна ў заходнім і ў расійскім казказнаўстве ўжо перажыў свой бум аналіз сюжэтаў псіхалагамі, інтэрпрэтацыя казачных тэкстаў з пазіцый выяўлення ў іх базісных структурных элементаў чалавечай псіхікі і, у прыватнасці, калектыўнага несвядомага. У казках архетыпы выяўляюць сябе ў максімальна проста, канкрэтнай і чыстай форме і таму асабліва празрыста адбіваюць базісныя псіхалагічныя патэрны. Апошнім часам кажуць нават пра кампенсаторную функцыю казкі, калі чалавек атрымлівае магчымасць сысці ў свет фантазіі, лёгка пераўвасобіцца і нават задаволіць патаемныя жаданні. І тым аднавіць патрабаваную ўнутраную гармонію. Сённяшняя псіхалогія прапануе такі кірунак, як казкатэрапія: менавіта казка шляхам аналітычных метафарычных супастаўленняў і камбінацый малюе вобраз глыбіннага «Я» чалавека і яго сапраўдную самаацэнку.

Шэраг пытанняў і да частага ў казках трыумфу падманшчыка, ілгуна. Сучасная мараль асуджае падман, але ў народных паказках пра жывёл ён выклікае ўхваленне як форма выказвання перавагі слабага над дужым. Калі ствараліся падобныя творы, падман

быў адным са сродкаў барацьбы за існаванне. Вучоныя аднадушныя ў ацэнках старажытнасці паходжання падобных казак, тым больш што ёсць прамыя доказы гэтаму. Даследчыкі ўзгадваюць тэксты, знойдзеныя ў раскопках шумерскага горада Ніппура (каля 2950 г. да н.э.), апублікаваныя Крамерам і Гардонам; з новаасірыйскага перыяду вядомы арыгінальны твор – пра спрэчку каня і быка; на старажытнаегіпецкіх папірусах былі зафіксаваны байкі пра льва і мышку; багатыя матэрыялы звязаны з грэка-рымскай антычнасцю, а таксама з усходнімі помнікамі, кнігамі «Тысяча і адной ночы» і інш. Аб старажытнасці паходжання казак пра жывёл, іх сувязі з жыццём і гаспадарчай дзейнасцю старажытных паляўнічых і пастухоў сведчаць і самі творы, у якіх, як правіла, дзейнічаюць дзікія лясныя жывёлы, а не хатнія, адомашненыя.

Разам з псіхолагамі казку як інструмент найпершай важкасці скарысталі педагогі, якія

адзначылі функцыі сацыялізацыі і вербальна-вобразную, культурна-этычную, тэрапеўтычную і нават так званую галаграфічную функцыі казкі, якая дазваляе разгледзець у малым вялікае, уявіўшы свет у трох вымярэннях, і актывізаваць ўсе органы пачуццяў у любым з відаў творчага ўвасаблення.

Беларуская казка на сёння даволі вынікова агляданая і на прадмет выяўлення яе міфалагічных вытокаў, што сяг аюць часоў індаеўрапейскай еднасці і акцэнтуюць даўнія абрады ініцыяцыі. З такога бачання казка паўстае як спецыфічны код культуры, эвалюцыйна правераны своеасаблівы механізм пераводу хаоса першапачатковых інстынктаў ва ўпарадкаванае цэлае казачнага ўніверсума. Менавіта беларускія казкі паслужылі асноваю знаным вучоным Вячаславу Іванаву і Уладзіміру Тапарову для рэканструкцыі так званага «асноўнага» індаеўрапейскага міфу змеяборства, што адбываецца між Грымотнікам – боствам верху, якога

славяне і балты называюць Перуном/Пяркунасам, і Змеем, які ўвасабляе ніз [3].

У пэўнай ступені працягам рамантычных памкненняў застаюцца спробы асобных даследчыкаў залічыць беларускі казачны эпас да найбагацейшага ў свеце. Праўда, падобныя высновы карэктуюцца праз зварот да каталога, прыкладам, нямецкіх казак. Да слова, менавіта тэорыі супастаўлення казачнага фонду беларусаў з суседнімі акрамя ўласна фалькларыстычнага інтарэсу маглі мець і чыста грамадска-палітычнае прачытанне. У гісторыі беларускай фалькларыстыкі маецца і такі ганебны факт: у 1948–1949 гг., у часе ідэалагічнай кампаніі па барацьбе з касмапалітызмам, наш самы вядомы казказнаўца Л.Г. Барат быў абвінавачаны ў тым, што ў сваёй навуковай рабоце прыніжаў беларускі фальклор, бо лічыў, што яго падабенства з фальклорам іншых славянскіх народаў узнікла праз запазычанні і як вынік заходнеўрапейскіх уплываў. Па загадзе ўладаў ён быў звольнены з БДУ, яму далі 24 гадзіны, каб ён пакінуў Мінск [4].

Між тым сапраўды, як паказваюць пазнейшыя і асабліва сучасныя працы, казкі вылучаюцца надзвычайнай універсальнасцю сюжэтнага фонду, а навелістычныя большай часткай сваіх сюжэтаў маюць літаратурнае паходжанне, узыходзяць да перакладных аповесцяў і навэл, што былі шырока пашыраныя ў Заходняй Еўропе ў Сярэднявеччы і ў эпоху Адраджэння.

Казказнаўства і ў сусветнай перспектыве – на сёння адна з самых запатрабаваных сфер гуманітарнай навукі. Наогул, самая знакамітая праца XX ст. па фалькларыстыцы ў сусветным маштабе – кніга «Марфалогія

казкі» [5] Уладзіміра Якаўлевіча Пропа (1895–1970). Яна была перакладзена на мовы ўсіх народаў, у якіх толькі існуе традыцыя навуковай фалькларыстыкі, мела вялізны рэзананс і стымулявала цэлы шэраг даследаванняў, якія яе працягвалі. Пасля «Марфалогіі...» фалькларыстыка змянілася настолькі, што можна казаць пра яе «дапропаўскі» і «постпропаўскі» перыяды. Цікава, што работа мела водгук і далёка за межамі фалькларыстычнай супольнасці, напрыклад у даследаваннях па інфарматыцы, якія праводзіліся яшчэ з канца 1970-х гг., а ў рэжысёраў і сцэнарыстаў з'яўляецца настольнай кнігай нават цяпер.

Уладзіміру Пропу належыць і вопыт даследавання паходжання казкі. Адпаведная манаграфія [6] выйшла ўжо пасля вайны, у 1946 г., у вельмі неспрыяльны для савецкай навукі перыяд. Партыйная крытыка (у газетах, часопісах, на «абмеркаваннях» у Інстытуце этнаграфіі АН СССР) угледзела ў ёй «містыцызм», «скрыўленне і фальсіфікацыю сапраўднай карціны грамадскіх адносін», зварот да прац «ідэалістаў» Фрэзера і Леві-Бруля, да «буржуазнай» фінскай школы, адсутнасць спасылкаў на «пралетарскага пісьменніка» Горкага, які лічыў чароўныя казкі ўвасабленнем мары чалавека аб светлай будучыні. Падобныя выпадкі, як і з Львом Барагам, сведчаць пра тое, што казкі пры ўсёй іх забаўляльнасці могуць разглядацца як вельмі істотны складнік гуманітарных здабыткаў чалавецтва і чынік надзённай грамадскай сітуацыі.

Уладзіміру Пропу належыць дэманстрацыя казкі як лагічнага тэксту, які складаецца з абмежаванага набору ўстойлівых элементаў: функцый герояў казкі, паслядоўнасць якіх (функцый) заў-

Манета «Лёгкі хлеб».
Мастак Аксана Навасёлава

сёды аднолькавая. Таму большасць сюжэтаў фільмаў, сучасных і старых, так ці інакш падыходзяць пад гэтую класіфікацыю. Менавіта з гэтай прычыны казкі зручна сістэматызаваць. Каталогізацыя сюжэтаў і сюжэтных тыпаў у сусветным маштабе складае адзін з перспектывных кірункаў казказнаўства. Першы каталог фінскага вучонага Аарне быў дапрацаваны і дапоўнены англічанінам Сцітам Томпсанам [7] і немцам Хансам-Ёргам Утэрам [8]. Міжнародны каталог тыпаў народных казак – пра жывёл, чарадзейных, рэлігійных і навілістычных – налічвае больш за 2 тыс. розных устойлівых «сусветных казачных сюжэтаў», размеркаваных паміж больш чым 200 грамадствамі. Паказаль-

нік арэальнага размеркавання фальклорных матываў расійскага даследчыка Юрыя Бязроўкіна засведчыў такі красамоўны факт, што роднасныя і падобныя ў сюжэтным складзе традыцыі дэманструюць істотныя адрозненні: беларусы і ўкраінцы ўпэўнена трапляюць у «заходні» комплекс, а ў рускім фальклоры «заходніх» матываў троху менш, чым «усходніх» [9]. Не губляе сваёй навуковай каштоўнасці і паказальнік сюжэтаў усходнеславянскай казкі, так званы СУС [10].

Пэўнай тэндэнцыянасцю і павярхоўнасцю вылучаюцца спробы на падставе чарадзейнай казкі выявіць менталітэт таго ці іншага народу, што праблематычна з прычыны значнай архаікі іх узнікнення. Падставы для разважанняў на тэму этнічнай ментальнасці даюць больш познія сацыяльна-бытавыя казкі. Цікавыя спробы канструяваць свайго роду квінтэсэнцыю ідэнтычнасці традыцыйнага беларуса, выражаную ў «этнічным самавобразе». Аналіз больш за 900 казак прадэманстраваў, што ў канстантнай іпастасі гэта фальклорны вобраз селяніна-Мужыка. Апроч яго маюць значэнне самавобразы: крытычны (Гультай, П'яніца і інш.) і ідэальны (Святы чалавек), а таксама вобразы Іншых (Цар, Баба і г.д.), Чужых (Пан, Поп, Ксёндз), Сваіх Чужых (Жыд), Маргіналаў (Маскаль, Злодзеі), што важныя для параўнання, а значыць, і ўдакладнення ўласнай пазіцыі ў свеце. Як паказвае казка, і зло мае свае механізмы перамогі над добром, але мэта добра – захаваць гармонію светаладу, на якую абапіраецца гармонія кожнага канкрэтнага быцця традыцыйнага беларуса.

Казачь пра развіццё казкавага жанру ў XX ст. можна толькі ўмоўна, аднак усё ж даводзіцца

канстатаваць з'яўленне асобных дэталей або паэтычнай шліфоўкі. Прыкладам, казка з назваў «Страшная дзевіца», запісаная ў першыя месяцы пасля перамогі ў Другой сусветнай вайне ад сляпой казачніцы Веры Філіновіч, уключае наступныя рэмаркі: «Была страшная дзевіца Мядуза-Гаргона. Хацела яна ўладзецца ўсім светам і пагубіць усіх людзей (як, напрыклад, цяпер Гітлер), ніхто не мог заваяваць яе». Або: «І паехаў у сваю дзярэўню, кажуць, будзеш селянін заслужаны, і яшчэ далі яму вордзен. Так стаў батрак пажываць, добра нажываць, і пісалі пра яго ў радзіве і ў газетах, я чула» [10].

Мадыфікуючыся ў адпаведнасці з дынамікай грамадства і тэхнагеннымі рэаліямі, сучасны казачны жанр «фэнтэзі» рэагуе на тэму змены, якія адбываюцца ў тэхнічнай, інфармацыйнай, камунікацыйнай і іншых сферах. Мяняюцца сюжэты, прадметнасць казкі, яе фон і другасныя лініі, аднак казка, захоўваючы свае прыярытэты, застаецца важным, востра запатрабаваным феноменам сучаснага жыцця, вывучэнне якога неабходна ў шырокім сацыякультурным кантэксце.

Беларускае казказнаўства мае важкія дасягненні ў выглядзе 5 тамоў з серыі «Беларуская

народная творчасць», апошні з іх выйшаў у 1989 г. Тэарэтычнае падагульненне даследавання беларускай казкі зрабілі К.П. Кабашнікаў і А.С. Фядосік у 2002 г. у кнізе «Народная проза» серыі «Беларускі фальклор: жанры, віды, паэтыка». З сярэдзіны 80-х гг. мінулага стагоддзя Фальклорная калекцыя Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору значна папоўнілася новымі запісамі казак, якія яшчэ не ўведзеныя ў навуковы ўжытак. З'явіўся і шэраг рэгіянальных зборнікаў, перш за ўсё фундаментальная 6-томная «Традыцыйная мастацкая культура беларусаў» (у 10 кнігах), кожны з тамоў якой уключае і прысвечаны казкам раздзел.

Правядзенне Форумаў даследчыкаў беларускай казкі (2019, 2021, 2023 гг.) актывізавала даследчы пошук; відавочным, аднак, застаецца адкрыты спіс актуальных пытанняў і праблем у рэчышчы найноўшых еўрапейскіх направак. Форумы, акрамя разнастайнай навуковай часткі, уключалі выступы аўтэнтычных казачнікаў, дзіцячыя конкурсы выканаўцаў казкі, што засведчыла не толькі багацце, шматстайнасць сюжэтаў і вобразаў беларускай казкі, але і важкія здабыткі яе даследавання і папулярнасці.

Сёння акадэмічнымі фалькларыстамі вядзецца выкананне асобнага праекта «Беларускія народныя казкі: сюжэтная шматстайнасць, каталагізацыя, сучасныя інтэрпрэтацыі» (кіраўнік – Т. Валодзіна), які мае на мэце актуалізацыю традыцый беларускай народнай казкі як інструмента фарміравання нацыянальнай ідэнтычнасці і выхавання павагі да фальклорнай спадчыны ў сучасным інфармацыйным грамадстве. За гэты час атрымалася здабыць копіі запісаў казак XIX ст. з архіваў Санкт-Пецярбурга, якія рыхтуюцца да друку. Вядзецца праца і над падрыхтоўкай анатаванай анталогіі сучасных запісаў народнай казкі.

Праекты рэспубліканскага маштабу дапаўняюцца мясцовымі, часта вельмі ўдалымі ініцыятывам і знаёмства з беларускай казкай і яе папулярнасцю. З пункту гледжання фалькларыста можна казаць, што аўтары праектаў занадта вольна абыходзяцца з аўтэнтычным матэрыялам, аднак усё ж схіляюцца да разумення таго, што казка найперш – апэратар з вечнымі каштоўнасцямі, якія чалавека робяць чалавекам і ўпісваюць яго ў знешні асяродак і шырэй – у космас. ■

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Ян Чачот – збірнік беларускіх народных казак. Прадмова і падрыхтоўка да друку В. Мартысюка // Беларускі фальклор: Матэрыялы і даследаванні: зб. навук. прац. – Мінск, 2018. – Вып. 5. С. 233–239.
2. Конан У.М. Ля вытокаў самапазнання: станаўленне духоўных каштоўнасцей у святле фальклору. – Мінск, 1989. – С. 85.
3. Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. – М., 1974.
4. Факторович Е. Белорусский фольклорист Лев Григорьевич Бараг // Фальклорыстычныя даследаванні: Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі. – Мінск, 2018. – Вып. 14. – С. 5–28.
5. Пропп В.Я. Морфология сказки. Изд. 2-е. – М., 1969.
6. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946.
7. Thompson S. Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends. – Helsinki, 1965.
8. Uther H.-J. The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography, Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson 1-3. – Helsinki, 2004.
9. Березкин Ю.Е., Дувакин Е.Н. Тематическая классификация и распределение фольклорно-мифологических мотивов по ареалам. Аналитический каталог // <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin>.
10. Сравнительный указатель. Восточнославянская сказка / Л.Г. Бараг, И. П. Березовский [и др.]; отв. ред. К.В. Чистов. – Л., 1979.
11. Архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі. Фонд 8, воп. 1, спр. 6. Зап. 27 ліпеня 1945 г. М. Меяровіч у в. Акалова.